

ברית הנישואין

הרב יוסף דב הלוי סולובייצ'יק

אדם וביתו: שש מסות על חיי המשפחה

ערכו דוד שץ ויואל ב' וולוולסקי, תירגם מאנגלית אביגדור שנאן

הוצאת עמותת תורת הרב, ירושלים תשס"ב (168 עמ')

הנפש יוצאת מגעגועים עד שאי־אפשר להתגבר עליהם. הנה לפני ראש השנה זה עמד לפניי, בדמיוני, אבי הגאון זצ"ל. הוא היה רבי ומורי היחיד שהיה לי בכל ימי חיי. עכשיו שיטחתי חיי לפניו... אבל ידעתי כי הדמות האהובה שהיתה קרובה אלי כל כך היא עתה כה רחוקה, והלב מתפוצץ מגעגועים לאפשרות של חמש דקות של שיחה... והוא הדין באימי ובאשתי... שאלתי, אבל כל מענה לא בא...

אמנם הדברים משמשים בפי דוברם, הרב יוסף דב סולובייצ'יק, כבואה לגעגועים ולתחושות האשמה הפוקדים את האדם כשהאלוהים מסתלק מחייו, אך אי־אפשר להתעלם מהרגשות האישיים הסוערים הפורצים ממילים אלה. בשבוע שישב שבעה על אשתו תמה הרב כיצד הגבילה ההלכה את האבלות על בן־זוג לחודש ימים בלבד (לעומת אבלות של שנה על הורה). את מסתו הגדול, "איש האמונה הבודד", ליווה בהקדשה מפורטת לאשתו, הקדשה שהושמטה מן התרגום שפורסם בארץ במעשה של ונדליזם ספרותי, כנראה כמחווה של תקינות פוליטית דתית. את ספריו הגדולים בהלכה שפורסמו בחייו הקדיש לאביו: "שיעורים לזכר אבא מרי, ז"ל".

הספר **אדם וביתו**, שתורגם עתה לעברית, הוא המקביל העיוני לעולם רגשות זה. ששת המאמרים שבספר מוקדשים ליחסי אישות והורות כתופעה יהודית ואנושית. דומני כי עצם כתיבת המאמרים האלה בשנות החמישים המאוחרות, והבחירה המפתיעה להקדיש תשומת לב כה רבה לפרובלמטיקה ולאתגר של יחסי האישות וחיי משפחה, היא כשלעצמה בעלת משמעות רבה

* גרסה ראשונה של מאמר זה ראתה אור במוסף תרבות וספרות, הארץ, 6.12.02.

להבנת דמותו ועולמו של הרב. יש בכחירה זו אפילו מן הנועז, מה גם שהרב אינו נמנע מלהתייחס למרכיב הארוטי שבזוגיות. אינני מכיר טיפול יהודי בנושא כמו שנעשה בחיבור זה; תהום פעורה בינו ובין הכתיבה הדתית העכשווית העוסקת בזוגיות. חומרי הגלם של הדיון לקוחים אמנם מן המסורת ומעולם החוויה היהודי, אך הוא אמור להנהיר את מצבו של כל אדם באשר הוא אדם. הנהרה זו יסודה בערכים קיומיים, פסיכולוגיים, מוסריים, בקיצור, בערכים אוניברסליים – ולא ב"קדושת ישראל" הייחודי, המהווה ערך מרכזי בשיח הדתי העכשווי בארץ.

לפי הרב סולובייצ'יק, הזוגיות עומדת במרכזם של סיפורי בריאת האדם שבספר בראשית. אם בסיפור הראשון של בריאת האדם מיניותן של הדמויות, המכוננות כאן זכר ונקבה, משרתת את המטרה הביולוגית/החברתית של הרבייה ("פרו ורבו"), הרי שהסיפור השני שם במרכז את יחסי התלות שבין הדמויות המכוננות עתה "איש" ו"אישה". סיפור זה מצביע על הבדידות האונטולוגית של האדם, מצב קיומי המאפיין את האיש ואת האישה כאחד: "לא טוב היות האדם לבדו" חל על כל בן אנוש. נישואין הינם המענה הגואל לבדידות אונטולוגית זו, בדידות העומדת הן על ניתוקן של האדם מן הטבע הסובב אותו, והן על הצורך למצוא בן-זוג שעמו/עמה אפשר לקשור קשרים עמוקים.

הרב טוען כי הנישואין, ולא שום קשר בין-אישי אחר, נותנים את המענה, וזאת מפני שהם מושתתים על ברית. ברית זו, כמו הברית שבין העם לאלוהים, פירושה מחויבות ונאמנות קיומיים, ולא רק שותפות חוזית. חיוניותם של יחסים המעוגנים בברית אינה בכך שהם מיישמים צו אלוהי אלא בכך שהם "יוצרים חוויה אישית המעשירה ומעצימה את חייהם של שני בני-אדם...". הרב סולובייצ'יק היה, כידוע, מהבולטים שבהוגים היהודים שליבנו את מושג הברית ואת חשיבותו, אולם בדרך כלל מדובר היה בברית כמושג תאולוגי. כאן מציג הרב את המטען האנתרופולוגי של המושג, תוך שהוא עומד על המשמעות הסובייקטיבית של דפוס אובייקטיבי, הלכתי, זה. קולו של בובר מהדהד בדיון זה, אך שלא כמו בובר, הרב איתן בדעתו כי ערכים בין-אישיים יקרים אלה נוצרים ומתמידים דווקא במסגרת הנורמטיבית. (נוסף על הזיקה לכתבי בובר, האווירה הספרותית, טיב הזיקה לספר בראשית, מזכירים לא מעט את הכרך השני של Church Dogmatics לקארל בארט).

יחסי ברית אלה מושתתים על האהבה, שבאמצעותה נגאל האדם מ"התחושה המדאיכה של קיום בבדידות ובחוסר שלמות". רגשי אהבה אלה אף מטופחים על-ידי הפעילות המינית, המביאה ל"תלות הדדית ולעזרה הדדית" ברמה הפיזיולוגית. ולכן, אגב, דוחה היהדות, על-פי הרב, את המודל הסקרמנטלי של הנישואין: אין צורך בשום גיבוי כנסייתי על-טבעי לנישואי בני-אדם. ואם כי הרב אינו מציין זאת, חוסר הסקרמנטליות גם מאפשר את הגירושין, בעיה שהספר מנסה להתמודד עמה. ברם אין לצפות כי האהבה לבדה, ולא כל שכן הפעילות המינית לבדה, יוכלו להעניק משמעות של ממש לזוגיות האנושית. ראשית, הפעילות המינית כשלעצמה גוררת את

האשמה של דפרסונליזציה. ושנית, האהבה אינה בהכרח זהה עם המחויבות שבנישואין: אפשר לאהוב יותר מאחד. ברם, ברגע שהנישואין כדפוס אובייקטיבי תופסים את מקומם הראוי, יכול הרב לחזור ולדבר על אהבת בני הזוג כ"מגע התומך בעצמיות".

הנישואין, המציבים נורמה אתית, הם הדפוס המתאים ביותר לרפא – באופן חלקי – את הפצע האנושי הקיומי. הנישואין הם בראש ובראשונה ברית, ובתור שכאלה יש בהם האינטנסיביות, העומק, וההתמדה המאפיינים את הברית שבין האל לעם ישראל. הרב מאמץ מודל זה מדברי מלאכי, שכינה את אשתו של אדם "...חברתך ואשת בריתך", דימוי שאפשר למצוא בו הד למוטיבים בראשיתיים. שותפות של ברית היא כה מחייבת בעיני הרב שהוא מקדיש כמה וכמה עמודים להצדקת מוסד הגירושין, בעיה שבדרך כלל אינה מטרידה את ההגות היהודית. (אין ספק כי הרב מודע כאן, וגם במקומות אחרים בספר למודל הנוצרי המתחרה והוא מעוניין להציב מולו את המודל היהודי). ואולם יש לזכור כי גם הנביא נזעק להגן על "אשת בריתך" דווקא בהקשר של גירוש "אשת נעוריך אשר בגדת בה". הן בעת העתיקה והן בימי הביניים החופש לגרש לא תמיד היה מובן מאליו, אם מסיבות שבעיקרון אם מסיבות שהזמן גרמן. בכל זאת, הנושא אינו מעסיק את ההגות היהודית בת־זמננו, מסיבות מובנות.

הנישואין דורשים, בראש ובראשונה, הקרבה הדדית. הכוונה, כמובן, ליצירת מרחב קיומי שבו יוכלו בני הזוג להתקיים בצוותא וכבני אדם עצמאיים. אך יש בנישואין הקרבה גם כמובן אחר. בני הזוג חייבים להקריב את החופש המיני: ראשית, בהכרעה לטובת המונוגמיה והנאמנות, ושנית, כחיי הנישואים עצמן, שם נתבעת פרישה מוחלטת בשל המחזור החודשי. כאן מנסחת היהדות "כללים נוקשים עד מאוד... המפחיתים במידה קיצונית את פעילותם הגופנית של בני הזוג". לא מצאתי את הרב מאמץ את הגישה המקובלת על ההסברה הדתית בת־זמננו (שיסוד תלמודי עתיק לה), הטוענת כי הפרישות המינית באה לרענן את האהבה הארוטית. לפי הרב מדובר בפרישות פשוטה וכואבת, המביאה לקתרוזיס. גישה כזו מצויה תדיר בכתיבתו.

ואולם למרות הקרבה מינית זו, ברית הנישואין "רודפת תענוגות", והיא אמורה להיות כזאת. נישואין שאינם מספקים "תענוגות הבשרים ואהבה חושנית" ראויים לפירוק. לא מדובר במחויבות חוזית נורמטיבית בלבד – אף שהרב מרחיב בתיאור החובות ההלכתיים בעניין זה, קרי הזכויות והחובות של ההדדיות הפיזית – אלא גם במרכיב יסודי של נישואי בני אנוש.

עיסוקו של הרב במרכיב הארוטי שביחסי הזוגיות בוודאי חורג מן המקובל בכתיבה הדתית. מאמר גדול בקובץ זה, "גאולת יחסי האישות", מוקדש כולו לנושא המיניות, בנוסף על העיסוק בה במאמרים על אדם וחוה ועל הנישואין. הרב עוסק בפרוטרוט במסלול המוליך מהמיניות הנלווה והוולגרית, עובר לנכונות לנסיגה ולריסון עצמי, עד לארוטיות המשמשת בסיס לתיקון האדם. חשוב לציין כי יחסו השלילי של הרב לאקט המיני בתור שכזה אינו נובע, על־פירוב, מנטייה אסקטית או אוגוסטינית, אלא בעיקר ממעמדו המוסרי הנחות של המעשה, וזאת בגלל הכוחניות

והדפרסונליזציה הכרוכים בו לא אחת. על-כן טוען הרב כי "אין היהדות אמביוולנטית" כלפי המיניות; היא רק מעריכה את מגמותיה בקפידה ובבררנות. התמונה, על כל פנים, מורכבת ורב-ניואנסים.

למרות החשיבות שהרב מייחס לאהבה בין בני זוג, ואהבה רומנטית בכלל זה ("אהבה... מעשירה, מעניקת משמעות, ואפילו מרוממת... חסרונה עשוי לנפץ חיים שלמים") אין הערכיות של ברית הנישואין מתבטאת בזוגיות בלבד. "נישואין של ברית", הוא אומר, "הריהם קהילה טבעית ומולידה". הצו הנורמטיבי, "פרו ורבו", חוזר בדמות "והיו לבשר אחד" של סיפור הבריאה השני, ביטוי שמשמעו, לפי פירוש אחד, שבני הזוג מביאים יחדיו אדם שלישי לעולם. אין כאן פונקציה ביולוגית או חברתית, אלא פריצת האגוצנטריות והסובייקטיביזם של בני הזוג כדי להעניק קיום ואהבה לדמות שלישית שעדיין איננה קיימת.

הרב חוזר ומדגיש כי רק נכונות זו – שלפעמים מוגדרת גם במונחים לא ביולוגיים, כאימוץ – גואלת את הזוגיות ואפילו את המיניות. בנתינה, באהבה, ובאחריות מידמה האדם לבורא. כל זאת למרות העובדה כי דמות שלישית זו תנטוש את הקן, בבוא היום, ותהרוס את המשולש המקורי: "על-כן יעזוב איש את אביו ואת אמו". אין לרב אשליות רבות לגבי היחס שמקורו בביולוגיה בלבד, ללא כל יסודות ערכיים. בכך, שמעתיו אומר, טמונה משמעותה החינוכית של פרשת 'בן סורר ומורה' בתורה. האבהות הביולוגית "דינה נגזר לכישלון, כיוון שלעולם לא יפתח [האב] מערכת יחסים הולמת עם צאצאיו". אולם אפשר להרגיש מתח מסוים בין מאמרי הספר בנקודה זו: בחלקם הזוגיות עצמה גואלת, ובחלקם נחוצה לכך אותה דמות שלישית.

האומנם משתקפת היהדות בתיאורים אלה? מנין נלקחו אבני הבניין שעליהם מבסס הרב את דיונו? לא נתחקה כאן אחר המקורות הלא-יהודיים שחשובים לרב. יש כאלה המזוהים מפורשות, יש הנרמזים, ויש המשוקעים בעומק הבניין. המאמרים אף מתובלים במינוח לטיני-כנסייתי ימי-ביניים. מינוח זה הושמט בתרגום העברי שלפנינו (כנראה כדי לעשות את החומר נגיש יותר לקורא ואולי גם כמחווה לציבור הדתי שאינו מרגיש בנוח בסביבה תרבותית זו), אך מדובר בקטגוריות חשיבה מהותיות. שאלותיי מכוונות, על כל פנים, למרכיב היהודי שבספר יוצא דופן זה: על מה הוא מתבסס?

כפי שניתן להניח בנוגע למחברו של "איש ההלכה", מקורות הלכתיים אינם חסרים לאורך הספר כולו. ראינו כיצד הרב מפנה לדיני הפרישות ולחובה להוליד – נורמות הלכתיות מובהקות. אף מושג הברית במובנו הרחב ביותר הוא מושג מרכזי בהגות היהודית העתיקה והמודרנית. הרב אף מרחיב בחובות הכבוד והיראה של הצאצא כלפי הוריו, נושא היונק ממקורות ההלכה. ואלה רק דוגמאות. ברם קיימת בעייתיות מסוימת בזיקה למסורת ההלכתית כפי שהיא מופיעה בקובץ.

ברית הנישואין כפי שהרב מתאר אותה מושתתת על ההדדיות – ההדדיות של הצורך בכך-זוג,

ההדריות שבחיפוש אחריו, וההדריות של החיים בצוותא. סוף כל סוף, התיאור הוא של אהבה התואמת את הדפוס הרומנטי, ולמעלה מכך. נישואין אלה הם מונוגמיים במובן העמוק ביותר. הם מחייבים את שני צדדיה שותפיה במידה שווה, על כל השלכותיו והסתעפויותיו של מצב דברים זה. מציאות זו היא הכרחית בעבור התיאור המוסרי-הקיומי שבפי הרב. אך האם אפשר לומר כי עקרונות ההלכה עומדת תמיד בדרישות אלה?

דומה כי הרב פונה לשני מוקדים. המוקד הראשון הוא המציאות בת־זמנו, שבתוכה הוא פועל ושאליה הוא מכוון את דבריו. הוא מדבר אל קהילה הממוקמת בזמן ובמקום, אל העולם היהודי, ואולי אל העולם של המאה העשרים בכלל. בעולם זה, האישה נפגעת – הלכתית – בעת פירוק הנישואין או על־ידי הבגידה בהם ולא במהלך חיי הנישואין התקינים. המוקד השני הוא סיפורי המקרא, ואכן הרב מצהיר בראש הספר כי המקרא נר לרגליו. הכוונה, היא בעיקר לתבנית יצירת אדם וחוה שבספר בראשית, המהווה בשבילו סיפור מכונן.

הסיפור בבראשית, העוסק באדם הקמאי־הראשוני, מגדיר בשביל הרב את המציאות האנושית האידאלית, רעיון שגרתו למדי בתולדות קריאת ספר זה (ראה במדרשים, כתבי פילון, מגילות מדבר יהודה). גם סיפורי האבות חותרים לאותה מציאות בראשיתית (היינו, חיים עם אישה אחת, אם כי האבות, להוציא יצחק, אינם מצליחים לעמוד בה). עולמו הסוציולוגי-הנורמטיבי של הרב בנוי לפי תבנית בראשיתית זו. האם רק מקרה הוא שהיהדות והתרבות האנושית בכלל הגיעו לנורמות אלה, מציאות שגם מאפשרת את התובנה המוסרית-הקיומית שמפיקים ממנה? או שמא מדובר במסלול (trajectory) שעליו נעה התרבות האנושית, מסלול הטמון כבר ביסודות הנפשיים-הקיומיים של האנושות כפי שהונחו מראש? דומה כי הרב סולובייצ'יק היה בוחר באופציה השנייה או בדומה לה. אין ספק שהיה רואה את ההלכה, למטרת הדיון הזה, כפשרה היסטורית לעומת האידאל, כרצפה ולא כתקרה.

שאלת המגדר עולה בספר בכמה הקשרים, הן בסוגיית הנישואין, הן בסוגיית ההורות. כבר ראינו כי הכתוב "לא טוב היות האדם לבדו", המגדיר את הפרובלמטיקה הקיומית של האדם, מתאים, לדעת הרב, למצבם של כל איש ואישה בשווה. "אין ספק בעיני שבעיני ההלכה נהנים הגבר והאישה ממעמד שווה, במה שנוגע להווייתם כבני אנוש (humanitas)", והרב מפרט: שניהם נבראו בצלם, הצטרפו לקהיליית הברית בסיני, מחויבים לייעודנו ההיסטורי, ועוד. לדעתו, שנאת נשים כמו במסורת ההלניסטית או כפי שהיא מופיעה אצל שופנהאואר, וינינגר, סטרינדברג ואחרים, מקומה לא יכרנה במסורת היהדות.

ואולם: "ההלכה הבחינה, בכל זאת, בין השוויון הערכי... ובין האחידות המטפיזית שברמת החוויה הקיומית האישית". לכל אחד מן המינים "תכונות ייחודיות... ומשימות מיוחדות". הרב אף טוען כי משיכת בן המין האחד לבן המין השני – תופעה הקיימת גם בין אנשים שכבר עברו את גיל

הפעילות המינית המלאה – יסודה בהבדלים שביניהם, בחוסר הזהות. השוויון בתכונות ובמשימות פוגע, לדעת הרב, ברומנטיקה. בחיבורים אחרים טען הרב כי אף הזיקה של האישה למורשת היהדות שונה מזיקתו של הגבר: את מהות השבת, הוא נזכר, למד מאמו, בעוד שהלכות שבת למד מאביו.

לא אחת כולל הספר תיאורים המבוססים על נטיותיהם השונות של גברים ונשים, אם ביחסם אל החיים בכלל, ואם ביחסם לתפקידיהם כהורים. גם הסיפור המכונן על אדם וחיה מגלה, לדעת הרב, דפוסי פעולה שונים אצל השניים, שוני שהרב מייחס להבדל במגדר. אמנם הרב גם יטען שההבחנות הן טיפולוגיות, וכי גבר ביולוגי יכול לגלם את הטיפוס הנקבי (והוא גם רומז כי הדבר נכון במקצת לגביו). אך לא אחת מושרשים תיאוריו בפן הביולוגי (השפעת ההיריון על יחס האישה לילדה, לדוגמה) ואין לומר אלא כי האישיות והביולוגיה כרוכים זה בזה.

לאור משנה מגדרית מסורתית זו, מצאתי עניין רב בקטע שעורכי הספר כינו: "הטרגדיה שבאימהות". ואמנם הרב עצמו משתמש במונח "טרגדיה" בהקשר זה. הבסיס להערכה זו, בקצרה, הוא בכך שאברהם (היושב קדימה, "בפתח האהל") משיב לשאלת המלאכים, "איה שרה אשתך?" בתשובה, "הנה באהל", בפנים, מוסתרת, בלי פנים ציבוריים כלל, למרות העשייה הגדולה. האישה נמצאת בירכתי האוהל, ונוכחותה מועברת באמצעות בעלה. הצנעתה של שרה – ושל כל אישה – אינה נדרשת כאן לשבת. לפי קריאתו הדרשנית של הרב, שיחת אברהם והמלאכים מגלמת את המחיר שהאישה משלמת. הרב מזכיר לנו כי תפקידו ההיסטורי של אברהם תם עם מותה של שרה, וכי למעשה כל אחד מן האבות יורד מן הבמה עם מות בן-הזוג. המסר ברור. "למה אין בני-אדם יודעים את האמת", כי פועלו של אברהם היה בחלקו הגדול פועלה של שרה? ובכל זאת, אומרים בתפילה "אלוהי אברהם" ולא "אלוהי שרה", למרות העובדה ש"יש לה חלק שווה בבורא עולם". לדעת הרב בכך "מתגלה הטרגדיה בכל מלוא עוצמתה". המונח "טרגדיה" הוא משמעותי. הטרגי הוא אינהרטי, כמעט בלתי-נמנע, במציאות – או במציאות האנושית-החברתית, או במציאות הדתית-ההלכתית, כמו במקרה שלנו. על כל פנים, מעניין לראות כיצד מוביל הרב את הדרשה לתחום ההלכתי, ובתוך תחום זה – לתפילה ולנוסחיה, נושא כה קרוב ללב.

"מאחורי כל אדם מצליח עומדת אישה" – האמרה מציינת הן את חיוניותה של האישה והן את הצנעתה, והיא נדושה למדי. אימוצה על-ידי הרב אין בו מן הייחוד, אם כי דרשנותו מעניינת למדי. ראוי לציין את הנימה הביקורתית שהכרה זו בגורלן של נשים מעלה כלפי התפילה הנורמטיבית, הנכונות לשקול ולהצדיק – ולו כאפשרות עיונית ורגשית – את האלטרנטיבה.

היושר מחייב שלא נתרגם את הדברים האלה – הרוויים סממנים אישיים – לתוכנית פעולה ולנושא בסדר יום ציבורי דתי. הרב גם לא הרחיק, בקטע ייחודי זה, מעבר להתייחסות לנוסח התפילה. האם יש לקח מעשי כלשהו להצהרה כי חיי האישה הן טרגיים? ממילא הרב מאמין שהחיים מלאים טרגדיה וסבל (מה שלפעמים מוסיף להם גם עומק), ולא אחת אין כל אפשרות

לתקוף חזיתית טרגיות מהותית זו. אי לכך, הצהרתו כי חיי האישה הם טרגיים בחלקם, אינה בהכרח זהה עם דרישה לרוויזיה הלכתית. אך גם אם אין בפי הרב תביעה לשינוי, מתווספת כאן נעימה שונה ומפתיעה לשיח המסורתי. נעימה זו עולה בקנה אחד עם תמונת ברית הנישואין המצטיירת בספר כולו.

מאז פטירתו של הרב י"ד סולובייצ'יק לפני כעשור פורסמו לא מעט קבצי הגות ודרשנות על בסיס רשימות וקלטות. בד בבד פורסמו גם ספרים גדולים שעניינם עיונים בהלכה: **הורי קדם**, על סוגיות במועדי ישראל, **ואגרות הגרי"ד**, התכתבותו התורנית הענפה של הרב עם אביו הרב משה סולובייצ'יק. ספרים אלה תרמו לביצור דמותו של הרב כחכם הלכה מעמיק ויוצר – יש אף שיאמרו, המעמיק ביותר במחצית השנייה של המאה העשרים. הספר **אדם וביתו: שש מסות על חיי המשפחה**, בתרגומו המיומן והענייני של אביגדור שנאן, מוסיף – לראשונה בעשור האחרון – פן חשוב לדמותו של הרב כהוגה דעות.

למותר לציין כי בהעמדת חיבור זה לצד שאר חיבוריו ההלכתיים והתורניים של הרב, אנו נדרשים שוב לייחוד שבדמות זו. למרות הניסיונות שנעשים לאחרונה לטשטש ואף להכפיש ייחודיות זו, הכתובים מדברים בעד עצמם.